

ΓΕΝΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Χρονολόγηση και στάδια συγγραφής των κεφαλαίων 5.25-8.109

Στο υπόμνημα αυτό θεωρώ ότι (α) το δεύτερο μισό του θουκυδίδειου έργου αποτελεί μια ενότητα και (β) έχει γραφτεί σχετικά αργά, με λίγες ατέλειες, ιδίως στο 5ο βιβλίο. Ίσως αυτά τα χωρία να προορίζονταν για αναθεώρηση και μερικά αξιοπρόσεκτα κενά στο 5ο βιβλίο να χρειάζονταν συμπλήρωση (βλ. εισαγωγ. σημ. στα κεφ. 5.27-83, στο τέλος). Αλλά η θέση των "αναλυτικών", ακόμη και στον μετριοπαθή βαθμό που την ασπάζεται ο Andrewes στο *HCT* 5 (1981), πρέπει να απορριφθεί.

Στο πλαίσιο του παρόντος υπομνήματος πραγματεύομαι το ζήτημα αυτό εκτενέστερα στην εισαγωγ. σημ. στο 5.25-83 και στο 8.45.1, *έν δὲ ταύτῳ* ... Για την όψιμη χρονολογία της συγγραφής βλ. ιδίως εισαγωγ. σημ. στο 7.57-58. Εξάλλου μια "ενωτική" θέση προϋποθέτει λογικά και όψιμη χρονολόγηση.

Από τα βιβλία που καλύπτονται στον τόμο αυτόν το 5ο και το 8ο, τα οποία πλαισιώνουν τη σχεδόν αυτοτελή Σικελική αφήγηση του 6ου και 7ου βιβλίου, χαρακτηρίζονται συνήθως ως αποσπασματικά, προσωρινά και προβληματικά, και έτσι θεωρείται πως δεν είχε γίνει η τελική διόρθωση. (Για την άποψη ότι το 6ο και το 7ο βιβλίο της *Ιστορίας* αρχικά δεν ήταν ενσωματωμένα στο κυρίως θουκυδίδειο έργο βλ. L. Cwiklinski, *Hermes* 12 (1977) 23-87, ιδ. 31 κ.ε., 80· Schwartz 8-11· πρβλ. Dewald 2005, 226 σημ. 1. Αλλά ακόμη και τα "τέλεια" βιβλία 6 και 7 δεν στερούνται ανωμαλιών· βλ. π.χ. 6.52.1 σημ., *οἱ δ' οὐκ ...*, 75.3 σημ. και την παραπομπή στον Griffiths που περιλαμβάνεται στο 7.55.2 σημ., *πόλεσι γάρ ...*). Ο Μαρκελλίνος θεώρησε απαραίτητο να υπερασπιστεί τη θουκυδίδεια πατρότητα του 8ου βιβλίου (αν και ο ίδιος το έβρισκε *ἀκαλλώπιστον*, ένα απλό σχέδιασμα). Ωστόσο, η Dewald 2005 υποστήριξε ότι υπάρχουν δομικές ομοιότητες μεταξύ των βιβλίων 7 και 8· την ενότητα του 8ου βιβλίου υπερασπίστηκαν πειστικά οι Erbse 1989 και Rood 1998, οι οποίοι τάχθηκαν εναντίον του Andrewes, που εντόπιζε ασυναρτησίες και «ενδείξεις ατέλειας» σε έναν βαθμό που ο ίδιος θεωρούσε άνευ προηγούμενου στα υπόλοιπα βιβλία (βλ. *HCT* 5, 371: «ακόμη και η πιο αυστηρή κριτική δεν μπορεί να προσφέρει κάποιο παρόμοιο κατάλογο

από οποιοδήποτε άλλο βιβλίο του Θ.»). Η θέση του Andrewes ως προς τη χρονολογία σύνθεσης του 8ου βιβλίου (της ολιγαρχικής επανάστασης) ήταν ότι ο Θ. κατέγραψε τα γεγονότα ελάχιστα καιρό αφότου συνέβησαν και ότι εξέφρασε την προκατειλημμένη άποψη ενός συντηρητικού πληροφοριοδότη (την «αθηναϊκή θέση»). Η ιστορία του προβλήματος της συγγραφής από την εποχή των Holzapfel, Wilamowitz και Schwartz (όλοι είναι "αναλυτικοί") έως τη δεκαετία του 1960 και τον Delebecque σκιαγραφείται εύστοχα από τον Andrewes στην εισαγωγή του *HCT* 5 (1981) και δεν θα επαναληφθεί εδώ. Το ζήτημα πήρε μια απρόσμενη τροπή από το 1981 και μετά· για τη σημασία της μονογραφίας του Connor (1984), βλ. 8.45.1 σημ. (ό.π.). Φαίνεται ότι δεν ήταν το *HCT* αλλά ο ίδιος ο Connor που επηρέασε αποφασιστικά τις εξελίξεις μετά το 1984, χρονιά κατά την οποία δημοσιεύοντας την κριτική του *HCT* 5 στο περιοδικό *CP* έκανε μια αποτυχημένη πρόβλεψη σχετικά με τη σπουδαία επιρροή που θα ασκούσε το *HCT*. Πέντε χρόνια μετά τον Connor ο Erbse δημοσίευσε το 1989 τη μελέτη στην οποία επέκρινε τον Andrewes.

Άποψη του παρόντος υπομνήματος είναι ότι τα προβλήματα του 5ου βιβλίου είναι σπουδαιότερα και περισσότερα (μολονότι έχουν μελετηθεί ελάχιστα τα τελευταία χρόνια) από εκείνα του 8ου και ότι η άποψη του Andrewes για το 8ο βιβλίο, συγκεκριμένα η «αθηναϊκή θέση», είναι απορριπτέα. Για το 5ο βιβλίο βλ. Παράρτημα 1, πιο κάτω. Κάποιες από τις προφανείς δυσκολίες βρίσκουν ικανοποιητική εξήγηση: βλ., π.χ., 25.1 σημ., *τοῖς μὲν δεξαμένοις ...* (όπου δεν υπάρχει απαραίτητα αντίφαση προς το 26.2). Το ότι ο Θ. περιλαμβάνει στο κείμενό του έγγραφα έχει συζητηθεί ήδη στον 1ο τόμο του παρόντος υπομνήματος· οι δυσκολίες της Τετραπλής Συμμαχίας στο 5.47 και η σχέση της με την αφήγηση έχουν παρουσιαστεί με υπερβολές στο παρελθόν, αλλά το γεγονός ότι περιλαμβάνονται οι συνθήκες σε τοπικές διαλέκτους στα χωρία 5.77 και 79 (που παρουσιάζουν σημαντικά ερμηνευτικά προβλήματα) αποτελεί μεγαλύτερη πρόκληση για την απλοϊκή ενωτική άποψη. Παρ' όλα αυτά ένα μέρος των προβλημάτων εξακολουθεί να υφίσταται και ο σχετικός κατάλογος υπάρχει στο Παράρτημα 1.

Με το 8ο βιβλίο τα πράγματα είναι διαφορετι-

κά. Τα συμπεράσματα είναι αναπόφευκτα υποκειμενικά, αλλά τα προβλήματα φαίνονται λιγότερα και λιγότερο δυσεπίλυτα σε σχέση με εκείνα του κεντρικού τμήματος του 5ου βιβλίου (δηλ. τα κεφ. 25-40), και είναι ευκολότερο να εξηγηθούν οι καινοτομίες του 8ου βιβλίου με λογοτεχνικούς όρους. Εξάλλου συχνά η σωστή απάντηση στους "αναλυτικούς" είναι η άρνηση ότι πρόκειται πράγματι για καινοτομίες (για πραγματικές καινοτομίες στο 8ο βιβλίο βλ. πιο κάτω). Επανειλημμένα ο Andrewes θεώρησε προβληματικά στο 8ο βιβλίο φυσιολογικά και μάλιστα σταθερά χαρακτηριστικά του θουκυδίδειου αφηγηματικού ύφους. Εν μέρει το πρόβλημα ήταν ότι ο Andrewes στο επίμετρό του με τις "ενδείξεις ατέλειας" έμεινε εκτεθειμένος έχοντας συμπεριλάβει στον κατάλογο υπερβολικά πολλά πράγματα. Είχε την τάση να εκφράζεται με λιγότερες επιφυλάξεις από ό,τι έκανε στο κυρίως μέρος του υπομνήματός του. (Το επίμαχο επίμετρο αναμφίβολα γράφτηκε αρκετά χρόνια αργότερα.) Αυτό διευκόλυνε τον Erbse στα 1989 να εξετάσει απλώς το επίμετρο του Andrewes, να παραθέτει τις διατυπώσεις του 1981 και να στρέψει την πολεμική του εναντίον τους. Τα πιο σημαντικά παραδείγματα δίνονται στο Παράρτημα 2 στο τέλος αυτού του τμήματος, "χωρία του 8ου βιβλίου αποδεδειγμένως όχι ατελή". Από την άλλη, δεν είναι δυνατό ούτε απαραίτητο να εξηγηθούν όλες οι ανωμαλίες, ακόμα και σε αυτό το βιβλίο· για τα χωρία του 8ου βιβλίου που φαίνεται ότι θα χρειάζονταν επανεξέταση βλ. 28.2 σημ., και ού προσδεχομένων ..., και 28.3 σημ., Πισσούθου...

Η διαφωνία μεταξύ Andrewes και Erbse πηγάζει πολλά χρόνια πίσω, στο 1957, όταν ο Andrewes δημοσίευσε μια δριμυία κριτική για ένα βιβλίο του εκλιπόντος C. Meyer (1955, για τα έγγραφα των συνθηκών στον Θ.) το οποίο είχε επιμεληθεί ο Erbse· βλ. *JHS* 77 (1957) 328 κ.ε. Η προσέγγιση του Meyer ήταν ενωτική. Ο Erbse έπειτα επιμελήθηκε μια "δεύτερη έκδοση" του Meyer, στην πραγματικότητα τίποτε άλλο παρά μια ανατύπωση του βιβλίου με επίμετρο που αποτελούνταν από παραπομπές και παρατηρήσεις πάνω σε κριτικές, συμπεριλαμβανομένης εκείνης του Andrewes, για την οποία ο Erbse έγραφε ότι ήταν αντίθετη με τη γενικότερη υποδοχή του βιβλίου. Στο *HCT* 4 (1970) 63 ο Andrewes παρέπεμπε τον αναγνώστη στην κριτική του 1957 με τη διατύπωση "για μια διαφορετική άποψη αναφορικά με το βιβλίο του Carl Meyer, βλ. ...". (Διαφορετική άποψη γιατί λίγο πριν, στη σ. 62, ο Gomme είχε αναφερθεί στη δική του, πιο ευνοϊκή κριτική, που δημοσίευσε στο *CR* το 1956.) Το 1981 ο Andrewes δεν κάνει καμιά παραπομπή στον Meyer παρά το γεγονός ότι το βιβλίο του Meyer περιλαμβανόταν στον κατάλογο συντομογραφιών του. Το βιβλίο του Erbse κυκλοφόρησε το 1989· ο Andrewes πέθανε το 1990· ο David Lewis στη

νεκρολογία του για τον Andrewes (*PBA* 80 (1991) 229 σημ. 14) έγραψε πως «η κατάσταση της όρασής του τον εμπόδισε να διαβάσει το βιβλίο του Erbse». Ο ίδιος ο Erbse πέθανε το 2004.

Το ερώτημα ποιος από αυτούς είχε δίκιο σε αυτήν τη μακρόχρονη ακαδημαϊκή έριδα φαίνεται να έχει προκαλέσει περιέργως ελάχιστο ενδιαφέρον κατά τις δύο περασμένες δεκαετίες. Το ζήτημα αυτό έθιξε μόνο ο Rood 1998, ο οποίος έχει την τάση να ακολουθεί τον Erbse (βλ. λ.χ. παρακάτω). Είναι κρίμα που το *Companion* του Brill (2006), ένα βιβλίο σχεδόν 1000 σελίδων, δεν συζητά καθόλου τα επιχειρήματα της κάθε πλευράς, συγκεκριμένα την ενδιαφέρουσα πρόσφατη φάση της αντιπαράθεσης· η μόνη συνεισφορά στο πρόβλημα της σύνθεσης, το λεγόμενο θουκυδίδειο ζήτημα, είναι μια εκκεντρική εργασία του Canfora, ο οποίος επαναλαμβάνει τις γνωστές του απόψεις περί «δεύτερου προοιμίου» (5.26), αλλά δεν ασχολείται με τα κύρια προβλήματα, ούτε καθοδηγεί τον αναγνώστη σε θέματα που άλλοτε θεωρούνταν απολύτως ζωτικής σημασίας. Σε τέτοιο βαθμό έχει καταστεί ανεπίκαιρο το συγκεκριμένο ζήτημα.

Αν απορρίψουμε, όπως θα έπρεπε, την ιδέα ότι η *Ιστορία* του Θ. είναι «στις χειρότερες στιγμές της» (και αυτό συνήθως αφορά στα βιβλία 5 και 8) ένα ασυνάρτητο συνονθύλευμα κακοσυντονισμένων σχεδιασμάτων και ότι ειδικά στο 8ο βιβλίο ο συγγραφέας της βρισκόταν στο έλεος ανεύθυνων πληροφοριοδοτών προερχόμενων από την ολιγαρχική παράταξη και ότι ποτέ δεν αφομοίωσε κανονικά τις πληροφορίες τους, αυτό δεν σημαίνει ότι το έργο είναι απλώς προϊόν που έγινε μονοκόμματα ή ακόμη και σε μερικούς μήνες εντατικής δουλειάς. Αντίθετα, είναι εξαιρετικά δύσκολο να πιστέψουμε ότι οι πολλαπλές εσωτερικές παραπομπές και οι "συνειρμοί" παραπέμπουν σε κάτι άλλο από μακρό μόχθο. Ένας τρόπος με τον οποίο ο Θ. θα μπορούσε να έχει τελειοποιήσει την τεχνική και τις απόψεις του είναι προσφέροντας αποσπάσματα του έργου του για ανάγνωση σε συμπόσια (βλ. πιο κάτω, Τμήμα 6). Το ζήτημα μπορεί να τεθεί και αλλιώς. Η ασυναρτησία και ο ατελής συντονισμός δεν είναι οι μόνοι τρόποι με τους οποίους ένας συγγραφέας μπορεί να αποκαλύψει το γεγονός ότι εργάστηκε για μεγάλη χρονική περίοδο. Ένας άλλος τρόπος είναι η εξέλιξη της αφηγηματικής τεχνικής. Το ότι υπάρχει εξέλιξη καθώς προχωρά η *Ιστορία* αποτελεί την κύρια θέση της Dewald 2005. Η μελετήτρια υποστηρίζει, με πιο πειστικά και βάσιμα επιχειρήματα από όσα έχουν διατυπωθεί έως τώρα, ότι ο Θ. βαθμιαία απομακρύνεται από μια αφηγηματική τεχνική στην οποία η «μονάδα δράσης» λειτουργεί ως δομική αρχή σε μια πιο ελεύθερη μορφή σύνθεσης στα βιβλία 6-8, με το 5ο βιβλίο να κινείται κάπου ενδιάμεσα. Το βιβλίο της αποτελεί μια πρόκληση για τους ενωτικούς: το ζητούμενο για αυ-

τούς είναι πώς μπορεί να συμβιβάσει κανείς μια (σχετικά) μεταγενέστερη χρονολογία σύνθεσης ενός συγγραφέα που γράφει στο τέλος ή κοντά στο τέλος ολόκληρου του πολέμου με μια σταθερή ανάπτυξη της αφηγηματικής τεχνικής. Η πρόκληση αυτή μπορεί να βρει απάντηση μόνο αν υποθέσουμε ότι ο Θ. δούλεψε για τόσο καιρό ώστε εντωμεταξύ να έχει αλλάξει ριζικά η μέθοδος της δουλειάς του.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1: Προβλήματα που εξακολουθούν να υπάρχουν στο 5ο βιβλίο (κεφ. 25-40):

- 25.1 σημ. *μετὰ δὲ τὰς σπονδὰς ...* (για το και τὴν *ξυμμαχίαν ...*).
 25.2 σημ., *προϊόντος τοῦ χρόνου ...* (σε συνδυασμό με το 35.2).
 25.3 και 26.3 (βλ. εισ. σημ. στα κεφ. 25-26, επανάληψη φράσεων για την *ἀνακωχή*· αμφίβολη περίπτωση).
 27.1 σημ., *ἐπειδὴ ...* όπου δεν αποδέχομαι την άποψη των "αναλυτικών", αλλά υποστηρίζω ότι δεν έχουν λυθεί όλα τα προβλήματα.
 29.1 σημ., *εὐορκον ...*
 34.1 σημ., *ἐς Λέπρεον ...*
 Εισαγωγική σημ. στο 35.2-48, και κεφ. 36.1 γενικά.
 36.1 σημ., *μετὰ Βοιωτῶν ...*
 38.4 σημ., *ἀμέλεια ...*, όπου πραγματεύομαι π.χ. το χωρίο 39.2 και την επανάληψη από το 36.2 (βλ. 39.2 σημ., *ἐλπίζοντες ...*).
 83.4 σημ., *παρασκευασαμένων ...*

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2: Χωρία του 8ου βιβλίου που απαλλάσσονται από την υποψία του «ατελούς» χαρακτήρα 5.4 σημ., και *παρὰ Τισσαφέρνου ...* (περίπλοκο παράδειγμα)

- εισαγωγ. σημ. στο 17.4 -18
 30.1 σημ., *καὶ τῶν ἐς Μίλητον ...*
 33.1 σημ., *κἀκεῖνος λαβῶν ...*
 34.1 σημ., *τειχισμόν ...*
 45.1 σημ., *ἐν δὲ τούτῳ ...*
 για το 48. 4-7, βλ. Τμήμα 7 αυτής της Εισαγωγής.
 52 σημ., *ἤδη γὰρ κατὰ τοῦτον τὸν καιρόν ...*
 58.1 σημ., *ἐν Μαιάνδρῳ πεδίῳ ...*
 63.3 σημ., *ὕπὸ γὰρ τοῦτον τὸν χρόνον ...*
 Εισαγωγική σημ. στο 71
 79.1 σημ., *ἄραντες ...*
 83.2 σημ., *πολλῶ τὴν μισθοδοσίαν ...*

- 89.3 σημ., *ἦν δὲ τοῦτο μὲν σχῆμα πολιτικόν ...*
 92.2 σημ., *ξύνεργος ...*
 94.2 σημ., *εἰκὸς δ' αὐτόν ...*
 98.1 σημ., *καὶ ὅσοι ...*
 98.2 σημ., *ἐπολιόρκοι ...*
 9 σημ., *πρότερον δέ ...*
 105.3 σημ., *καὶ μᾶλλον ...*

2. Η εκστρατεία στη Σικελία (και την Κάτω Ιταλία) των ετών 415-413 στο ιστορικό της πλαίσιο: πριν και μετά¹

A. Πριν από την εκστρατεία του 415: προηγούμενες διπλωματικές δραστηριότητες των Αθηναίων

Οι Αθηναίοι, πολύ πριν από το 415, είχαν συνάψει συμμαχίες με πόλεις της Σικελίας και επιπλέον — κάτι πολύ σημαντικό— της Ν. Ιταλίας. Ο Θ. δεν αποκαλύπτει το γεγονός αυτό στα πρώτα κεφ. του βου βιβλίου (στο 6.88.6 μαθαίνουμε περισσότερες πληροφορίες, καθώς αναφέρεται ότι η Καρχηδόνα και η Ετρουρία πιθανόν να βοηθήσουν τους Αθηναίους, ενώ το 6.88.7 —για τις διπλωματικές πρωτοβουλίες των Συρακουσίων— μαρτυρεί τις ιταλικές διαστάσεις της διένεξης). Από μη θουκυδίδειες όμως πληροφορίες ή από θουκυδίδεια χωρία εκτός του πρώτου μέρους του βου βιβλίου μπορούμε να συναγάγουμε το παρακάτω δίκτυο συμμαχιών, φιλικών σχέσεων ή άλλου είδους στενών επαφών της Αθήνας:

- συμμαχία με το Ρήγιο της Κάτω Ιταλίας και με τους Λεοντίνους της Σικελίας, επιγραφές ML 63 και 64 = Fornara 124, 125 (υπογράφηκαν τη δεκαετία του 440, ανανεώθηκαν τη δεκαετία του 430).
- ML 37 = Fornara 81, συμμαχία με τους Εγεσταίους· για τη χρονολογία (458 ή 418;) βλ. 6.6.2 σημ.· επίσης 6.75.4 σημ. για το όνομα Εύφημος, που απαντά και στην επιγραφή (αυτός που πρότεινε τον πρόσθετο όρο στο κυρίως ψήφισμα)· ίσως να ήταν ένας «ειδικός σε θέματα της Δύσης» ή να προερχόταν από οικογένεια τέτοιων ειδικών (αλλά το όνομα δεν είναι σπάνιο)· για τον Διότιμο, έναν άλλο ειδικό στα θέματα της Δύσης, βλ. 1.45.2 και σημ. Βλ. την επόμενη παράγραφο.
- Λυκόφρων, Άλεξάνδρα 732-5+ FG+Hist 566 Τίμαιος απ. 98: ο Διότιμος τη δεκαετία του 430 (;) θεσπίζει λαμπαδηδρομία στη Νεάπολη υπακούον-

1. Το τμήμα αυτό προϋποθέτει γνώση των στρατιωτικών και διπλωματικών επεισοδίων στη Σικελία και Κάτω Ιταλία που καλύπτονται πλήρως στον πρώτο και το δεύτερο τόμο του ανά χείρας υπομνήματος· πιο συγκεκριμένα την πρώτη αθηναϊκή εκστρατεία των ετών 427-424, το συνέδριο στη Γέλα το 424 και την αποστολή του Αθηναίου Φαίακα το 422. Βλ. σε αυτούς τους τόμους τις εισ. σημ. στο 3.86, 88 και 115· στο 4.58-65· και ιδ. στο 5.4-5. Για την «αρχαία συμμαχία» που επικαλούνται οι Λεοντίνιοι στο 3.86.4, βλ. σχετική σημ. (πρβλ. πιο κάτω για τις επιγραφές ML 63 και 64) και για την ίδρυση των Θουρίων στα 443 βλ. τον πρώτο τόμο του υπομνήματος, 1.115.1 σημ.

τας σε έναν (δελφικό;) χρησμό. Πρέπει να γίνει συσχέτιση με τον Στράβωνα, 5.4.7: εκ νέου αποικισμός της Νεάπολης από τους Αθηναίους. Αλλά ο J. K. Davies, εν μέρει βάσει νομισματικών τεκμηρίων, προτιμά να χρονολογήσει τον νέο αποικισμό γύρω στο 450 και να τον αποσυνδέσει από τον Διότιμο, "The Legacy of Xerxes: The Growth of Athenian Naval Power", *Tripodes* 5 (2007) (= E. Greco και M. Lombardo (επιμ.), *Atene e l'Occidente: I grandi temi*) 71-91, σ. 88 κ.ε.

- Καρχηδόνα, επιγραφή ML 92 = Fornara 165· βλ. πιο πάνω.
- Δουκέτιος, βλ. Διόδ. (7.1.4 σημ.)· αυτός όμως έχει αποχωρήσει από το προσκήνιο το 415, αντίθετα από ό,τι συμβαίνει με τους
- Αρχωνίδα και Δήμωνα από τη Σικελία: Θ. 7.1.4 και M. Walbank, *Proxeniēs* αριθ. 66.
- Ετρούσκοι (πιο πάνω): Θ. 6.103.2, καθώς και 7.53-4, για τις εξαιρετικές ναυτικές επιδόσεις των Ετρούσκων στο πλευρό των Αθηναίων· βλ. αντίστοιχες σημ.
- Μεσάπιοι κλπ. στην ενδοχώρα του Τάραντα· για προβλήματα στον Τάραντα με τους Μεσάπιους/Ιάπυγες/Πευκέτιους: Ηρόδ. 7.170 και *Syll.*³ 21 και 40· αργότερα ο Αρχίδαμος ο Γ', ο Πύρρος και άλλοι ηγεμόνες της ελληνιστικής εποχής διέπλευσαν την Αδριατική για να βοηθήσουν τους Ταραντίνους. Υπάρχουν πολλά πράγματα που μπορούν να εκμεταλλευτούν οι Αθηναίοι, και όντως το κάνουν, πρβλ. M. Walbank αριθ. 70: προξενία του Άρτα, βασιλιά των Μεσσαπίων. Για τις σχέσεις των Μεσσαπίων με τους Ταραντίνους βλ. πιο κάτω, 7.33.4 σημ., του Μεσσαπίου ἔθνους ..., με παραπομπή στον Purcell.
- Για τους σοφόκλειους υπαινιγμούς (*Ἄντηνορίδαι, Καμίκιοι* κλπ.) στις αθηναϊκές βλέψεις στη Δύση τον 5ο αι. βλ. K. Zacharia, "Sophocles and the West: The Evidence of the Fragments", στο A. H. Sommerstein (επιμ.), *Shards from Kolonos: Studies in Sophoclean Fragments* (2003) 57-76· παρακάτω, 7.33.4 σημ., και τῷ Ἄρτα.

B. Πριν από την εκστρατεία του 415: ἡττα των Σπαρτιατῶν —«πάθος»— στη Σικελία (510 π.Χ.)

Περίπου έναν αιώνα πριν από την καταστροφή των Αθηναίων στη Σικελία προηγήθηκε η καταστροφή των Σπαρτιατῶν στη Σικελία, η οποία όμως συνήθως δεν αποκαλείται έτσι. Την ιστορία αφηγείται ο Ηρόδοτος σε μια παρέκβαση στο 5ο βιβλίο (43-8). Στα τέλη του 6ου αι. ο Δωριέας, ο ετεροθαλής αδελφός του Κλεομένη, ζήτησε από τους Σπαρτιάτες ένα εκ-

στρατευτικό σώμα ή (λιγότερο πιθανό) το αρχικό κείμενο ίσως σημαίνει ότι ζήτησε ένα εκστρατευτικό σώμα Σπαρτιατῶν. Δεν συμβουλευτήκε τους Δελφούς, ίσως όπως και οι Αθηναίοι το 415 (ίσως και όχι). Πρώτα έκανε μια αποτυχημένη απόπειρα να εγκατασταθεί στη Λιβύη, προσπάθεια την οποία εύστοχα ο Niese συνδέει με την αρχή του 4ου Πυθιονίκου του Πινδάρου.² Στη συνέχεια ο Δωριέας προσπάθησε να ιδρύσει μια Ηράκλεια στη Σικελία —ή την Ηράκλεια της Σικελίας. Έπειτα από ένα επεισόδιο στη νότια Ιταλία, το οποίο μπορούμε να προσπεράσουμε (οδήγησε στην κατάληψη της Σύβαρης), ο Δωριέας πέρασε στη Σικελία με ολόκληρο το στράτευμα, παντί στόλω. Εκεί όμως η στρατιά του εξολοθρεύθηκε από τους Φοίνικες και τους Εγεσταίους, με μόνη εξαίρεση έναν από τους αρχηγούς της, τον Ευρυλέοντα. (Ο άνθρωπος αυτός στη συνέχεια προκάλεσε αναταραχές στον Σελινούντα όπου και δολοφονήθηκε). Ο Ηρόδοτος αποκαλεί αυτή την ἡττα καταστροφή, πάθος. Η λέξη είναι πολύ ισχυρή και χρησιμοποιείται για μια εθνική ή στρατιωτική καταστροφή: βλ. E. Powell, *Lexicon to Herodotus* (1939). Ο Ηρόδοτος τη χρησιμοποιεί αργότερα (6.18) για την πτώση της Μιλήτου, ένα από τα πολλά εντυπωσιακά παράλληλα μεταξύ της αφηγηματικής υποενοότητας του Δωριέα και της κυρίως αφήγησης της Ιωνικής Επανάστασης στην οποία ενσωματώνεται. Τα κύρια παράλληλα σημειώνονται μεταξύ της τύχης της Μιλήτου και εκείνης της Σύβαρης, πόλεων για τις οποίες λέγεται ότι βρίσκονταν σε μεγάλη άνθιση, μάλιστα ἀκμάσασα, την εποχή της καταστροφής τους. Η λέξη πάθος χρησιμοποιείται στη συνέχεια άλλες τέσσερις φορές από τον Ηρόδοτο (8.97 κλπ.) για τις μάχες στη Σαλαμίνα και στη Μυκάλη, και δη από τη σκοπιά των Περσών. Και στον Θ., όπως και στον Ξενοφώντα, είναι μια έντονα φορτισμένη λέξη —που χρησιμοποιείται από τον Θ. για να περιγράψει το τέλος κάποιων Κορινθίων σε ένα πασίγνωστο κεφάλαιο της Πεντηκονταετίας (1.106), και για μια στρατιωτική καταστροφή που υπέστησαν οι Συρακούσιοι από τους Σικελούς στην κεντρική Σικελία (7.33). Ο Ηρόδοτος στο 5ο βιβλίο επιστρέφει έπειτα στον Αρισταγόρα και στις εκκλήσεις του για βοήθεια. Αλλά στο 7ο βιβλίο υπάρχει μια αναδρομική αναφορά στο πάθος του Δωριέα. Ο Γέλων των Συρακουσών, όταν του ζητήθηκε βοήθεια κατά του Ξέρξη από μια ελληνική πρεσβεία στην οποία συμμετείχε ο Σπαρτιάτης Σύαγρος, τους επιτιμά ως εξής: «Κάποτε σας ζήτησα να με βοηθήσετε να αποκρούσω έναν ξένο εισβολέα, ενώ ήμουν απασχολημένος σε πόλεμο με τους Καρχηδονίους. Σας παρότρυνα να εκδικηθείτε τον φόνον του Δωρι-

2. Για μια πλήρη ανάλυση αυτού του επεισοδίου βλ. E. Irwin και E. Greenwood (επιμ.) *Reading Herodotus* (2007) 168-78. Βλ. *Th. and Pi.* 107-13, και παραπομπή στον B. Niese, *Hermes* 42 (1907) 419-40.

έα, του γιου του Αναξανδρίδα, από τους Εγεσταίους ... Μήπως ήρθατε να βοηθήσετε; Όχι, ούτε για μένα ούτε για να εκδικηθείτε τον φόνον (πάλι αυτή η λέξη) του Δωριέα. Δεν σας ενδιαφέρει ακόμα και αν ολόκληρη η Σικελία βρεθεί υπό ξένη κυριαρχία» (7.158). Παραδόξως, οι Φοίνικες εδώ δεν μνημονεύονται, και ο φόνος του Δωριέα αποδίδεται μόνο στους Εγεσταίους. Η Έγεστα λοιπόν, έπαιξε σημαντικό ρόλο τόσο στην καταστροφή των Αθηναίων όσο και σε εκείνη των Σπαρτιατών στη Σικελία.

Αναμφίβολα αυτό υπήρξε μια εθνική καταστροφή, ένα πάθος. Ο Δωριέας, όπως και ο Αθηναίος Μιλτιάδης νωρίτερα τον 6ο αιώνα, δεν θα μπορούσε να ηγηθεί ενός σπουδαίου αποικιακού εγχειρήματος χωρίς τις ευλογίες της άρχουσας τάξης της μητρόπολης, αν και ο Ηρόδοτος προσπαθεί να δείξει πως και οι δύο άνδρες δεν ανέχονταν αυτή τη σχέση εξάρτησης από τη μητρόπολη. Αυτή λοιπόν ήταν μια αξιοσημείωτη υπερπόντια επιχείρηση των Σπαρτιατών, μολοντί συνήθως δεν αντιμετωπίζεται ως τέτοια.

Γ. Σπαρτιατικές βλέψεις στη Σικελία, 510-415:

Κλεανδρίδας

Οι Σπαρτιάτες δεν εγκατέλειψαν τις βλέψεις τους στη Δύση μετά τον Δωριέα. Ο Σπαρτιάτης βασιλιάς Κλεανδρίδας, ο πατέρας του Γύλιππου, δραστηριοποιείται στους Θουρίους μια αποικία της Κάτω Ιταλίας, μετά την ίδρυσή τους τη δεκαετία του 440. Τα ενδιαφέροντα στοιχεία που έχουμε για την επιχείρηση αυτή αναλύονται λεπτομερώς πιο κάτω, 6.104.2 σημ., και τὴν τοῦ πατρός ...

Δ. Σπαρτιατική ανάμειξη στις Συρακούσες, 413-393

Αν προχωρήσουμε τώρα στην κατάσταση που επικράτησε στη Σικελία μετά το 413, υπερπηδώντας την αθηναϊκή εκστρατεία των ετών 415-413, τα πράγματα είναι σαφέστερα. Ένα ενδιαφέρον θέμα των δύο δεκαετιών μεταξύ του 413 και του 393 είναι η σπαρτιατική παρέμβαση στα εσωτερικά των Συρακουσών. Ο πρώτος κρίκος σε αυτήν τη μακρά αλυσίδα είναι η αποστολή του γιου του Κλεανδρίδα, του Γύλιππου, προκειμένου να συμβουλέψει και κατά μία έννοια να αναλάβει τη διοίκηση των Συρακουσίων. Στην αφήγηση του Θ. ο ρόλος που έπαιξε σε αυτήν την ιστορία ο εξόριστος Αλκιβιάδης και η συμβουλή του να σταλεί ένας «Σπαρτιάτης» μπορούν πολύ εύκολα να επισκιασούν μια από τις πιο εντυπωσιακές πτυχές της αποστολής του, δηλαδή το γεγονός ότι οι Συρακούσες δεν ήταν αποικία των Σπαρτιατών αλλά των Κορινθίων, ίσως και με τη συμμετοχή Αρκάδων (βλ. πιο κάτω, 6.3.2 και τις αντίστοιχες σημ.). Η

μητρόπολη Κόρινθος έχει έντονη παρουσία στο 7ο βιβλίο του Θ., παραδείγματα: οι Κορινθιοί Πυθήν και Γογγύλος που συνεργάζονται με τον Σπαρτιάτη Γύλιππο, το ανώνυμο συλλογικό ναυτικό τεχνικό παράδειγμα, και ασφαλώς η καίρια συμβουλή των Κορινθίων προς τους Συρακούσιους να ενισχύσουν τις πλώρες των τριήρων τους (7.36.2). Τελικά εδώ αντιλαμβανόμαστε γιατί στην Αρχαιολογία (1.13.3) είχαμε ακούσει για τις προόδους και την εφευρετικότητα των Κορινθίων στην κατασκευή τριήρων. Εκεί είχε συνεπώς τοποθετηθεί ένα πολύ μακροπρόθεσμο αφηγηματικό «σπέρμα». Μολαταύτα θα θέλαμε να ξέρουμε πώς ο Σπαρτιάτης Γύλιππος κατόρθωσε να χειριστεί παράλληλα τους Συρακούσιους και τους Κορινθίους ομολόγους του χωρίς προστριβές. Μια λύση στο ερώτημα αυτό θα ήταν η προσωπικότητά του: βλ. 7.5.3 σημ.

Ας προχωρήσουμε τώρα μερικά χρόνια προς το 406 και το 13ο βιβλίο του Διόδωρου. Ο Διόδωρος αφηγείται την πρώτη κατάληψη της εξουσίας από τον Διονύσιο. Η αλυσίδα της σπαρτιατικής ανάμειξης συνεχίζεται με τον Σπαρτιάτη Δέξιππο, ο οποίος κατά περίεργο τρόπο «τοποθετείται από τους Συρακούσιους ως διοικητής της Γέλας» (13.93.1) και τον οποίο ο Διονύσιος επιχειρεί να προσεταιρισθεί. Ωστόσο, ο Δέξιππος απέκρουσε τις προτάσεις και, μερικά κεφάλαια αργότερα, ο Διονύσιος στέλνει τον Δέξιππο πίσω στην Ελλάδα «από φόβο ότι θα απελευθέρωνε τους Συρακούσιους» (96.1). Εδώ έχουμε λοιπόν τουλάχιστον έναν Σπαρτιάτη ο οποίος δεν είχε ξεχάσει το σύνθημα περί απελευθέρωσης, με το οποίο οι συμπατριώτες του είχαν αρχίσει τον πόλεμο (Θ. 2.8). Αλλά γιατί αυτός ο Σπαρτιάτης κυβερνούσε τη Γέλα για τους Συρακούσιους το 406; Αν δεν είχε την ατυχία να συγκρουστεί με τον Διονύσιο, ποτέ δεν θα μαθαίναμε ή δεν θα μαντεύαμε ότι υπήρχε ακόμη σπαρτιατική παρουσία στη Σικελία, η οποία έπαιξε ρόλο παρόμοιο με του Γύλιππου αρκετά χρόνια μετά το 413.

Η φάση που ακολουθεί είναι λιγότερο τιμητική για τους Σπαρτιάτες απελευθερωτές.³ Αφετηρία είναι ένα χωρίο του Ισοκράτη, ο οποίος στον λόγο του *Περί ειρήνης* (κεφ. 99) παραπονείται ότι η «ανατροπή των ελευθέρων καθεστώτων της Ιταλίας και της Σικελίας από τους Σπαρτιάτες» τους έκανε λιγότερο δημοφιλείς την περίοδο εκείνη. Η δράση των Σπαρτιατών στις Συρακούσες, μια κορινθιακή αποικία, προκάλεσε το μίσος των Κορινθίων, και ίσως να υπήρξε ένας από τους παράγοντες που προκάλεσαν την έκρηξη του κορινθιακού πολέμου.

Αφού έφυγε ο Δέξιππος, οι Σπαρτιάτες έστειλαν κάποιον Άριστο στις Συρακούσες λέγοντας ότι προοριζόταν να βοηθήσει τους Συρακούσιους να ανακτή-

3. Βλ. "Sicily and the Origins of the Peloponnesian War", *Historia* 41 (1992) 121-3.

σουν την ελευθερία τους, αλλά στην πραγματικότητα για να εδραιώσει την εξουσία του Διονυσίου. Μάλιστα σκότωσε και έναν Κορίνθιο, τον Νικοτέλη: αυτό πιθανότατα δυσαρέστησε την Κόρινθο (Διόδ. 14.10.3). Εδώ, όπως και σε άλλες περιπτώσεις (για παράδειγμα με την ενίσχυση της εξέγερσης του νεαρού Κύρου στην Ανατολή και με την υποστήριξη ενός Αιγύπτιου φαραώ που εξεγέρθηκε στον Νότο) οι Σπαρτιάτες, όντας σε θέση υπεροχής μετά τη νίκη τους στον Πελοποννησιακό Πόλεμο, βοηθούν έναν καιροσκοπό να αναρριχηθεί στην εξουσία. Αν σε αυτά έχει αναμειχθεί ο Λύσανδρος, δεν είναι σαφές, αλλά είναι πιθανό.

Η τελευταία φάση για την οποία έχουμε μαρτυρίες είναι η αποστολή στη Σικελία του Σπαρτιάτη Φάρακα ή Φαρακίδη, επίσης το 396 π.Χ. (Διόδ. 14.63 και 70). Ανέβηκε στο βήμα των Συρακουσίων και όλοι πίστεψαν ότι θα ηγηθεί της εξέγερσης για την κατάκτηση της ελευθερίας. Αντίθετα, προέκυψε ότι είχε φιλικές σχέσεις με τον τύραννο και είπε πως οι Σπαρτιάτες τον έστειλαν για να βοηθήσει τους Συρακούσιους και τον Διονύσιο εναντίον των Καρχηδονίων και όχι για να ανατρέψει το καθεστώς του Διονυσίου. Αυτά για την ελευθερώτρια Σπάρτη. Αργότερα μαθαίνουμε για κάποιον Φάρακα που πολεμά τον Διονύσιο τον Β΄, και ο Θεόπομπος κάνει λόγο για έναν Φάρακα του οποίου ο τρόπος ζωής ήταν περισσότερο Σικελικός και τρυφηλός παρά σπαρτιατικός (FGrHist 115 Θεόπομπος απ. 192). Είναι δελεαστικό να υποθέσουμε πως η σειρά Δέξιππος-Άριστος-Φάραξ φανερώνει έναν ηθικό εκφυλισμό· ίσως όμως το συμπέρασμα αυτό να είναι επιπόλαιο.

Ε. Η Σικελική εκστρατεία του 415 και η «πτώση» της Αθήνας

Θα ήταν μεγάλο λάθος να υποθέσουμε ότι η σικελική ήττα αποδυνάμωσε θανάσιμα τους Αθηναίους. Το 413 είχαν ακόμη τον έλεγχο των περισσότερων ελληνικών νησιών και των ακτογραμμών της Ασίας και της Ευρώπης. Σαράντα χρόνια νωρίτερα, παρά την απώλεια 300 τριήρων σε μια παρόμοιας κλίμακας καταστροφή στην Αίγυπτο, ανάγκασαν τον Μεγάλο Βασιλιά να υπογράψει ειρήνη το 450· επίσης είχαν ανακάμψει μετά την καταστροφή της πόλης τους από τον Ξέρξη το 480 και στη συνέχεια βρέθηκαν επικεφαλής της Ελλάδας. Οι Αθηναίοι είχαν σε υπέρτατο βαθμό την ικανότητα να κατορθώνουν εντυπωσιακή ανάκαμψη έπειτα από εντυπωσιακές ατυχίες.

Αυτά τα δεδομένα εκτίθενται εδώ σε παρελθοντικό χρόνο, αλλά προέρχονται από μια εκτενή δημογραφία που παραδίδει ο Διόδωρος και εκφωνήθηκε από έναν κατά τα άλλα άγνωστο σε μας Νικόλαο

από τις Συρακούσες, στον οποίο απάντησε, επίσης με έναν μακροσκελή λόγο, ο Σπαρτιάτης Γύλιππος (13.20-32). Οι δημογραφίες αυτές τοποθετούνται στα 413· το θέμα του ρητορικού *ἀγῶνος* ήταν τι έπρεπε να γίνει με τους Αθηναίους αιχμαλώτους. Σε ευθύ λόγο, το σχετικό απόσπασμα της δημογραφίας του Νικόλαου έχει ως εξής: «μη μένετε με την εντύπωση ότι οι Αθηναίοι έχουν αποδυναμωθεί οριστικά από την καταστροφή τους στη Σικελία», *τελέως ἐξήσθηνηκέναι διὰ τὴν ἐν Σικελίᾳ συμφορὰν* (κεφ. 25). Στη συνέχεια υποστηρίζει ακριβώς όσα αναφέρθηκαν συνοπτικά παραπάνω, παραθέτοντας τα δυο ιστορικά παραδείγματα, εκείνο του 454 και του 480, και συνάγει επίσης το συμπέρασμα σχετικά με την ικανότητα της Αθήνας να ανακάμπτει. Δεν υπάρχουν αντίστοιχες δημογραφίες στον Θ., ενώ στον Διόδωρο αυτές καταλαμβάνουν δώδεκα κεφάλαια. Ο Διόδωρος αποφεύγει εντελώς να παραθέσει ομιλίες σε ευθύ λόγο στην αφήγηση της εκστρατείας μέχρι και την τελική ήττα. Παρουσιάζει μία μόνο σύντομη σε πλάγιο λόγο, συγκεκριμένα τον τελευταίο προτρεπτικό λόγο του Νικία, τον οποίο ο Θ. αποκαλεί «παλιομοδίτικο», *ἀρχαιολογία*, και τον παραθέτει επίσης και αυτόν σε πλάγιο λόγο. Με τέτοια δραστηκὰ μέσα ο Διόδωρος καταφέρει να συμπυκνώσει ολόκληρη την αφήγηση της εκστρατείας — η οποία εξάλλου σε μεγάλο βαθμό βασίζεται στην αφήγηση του Θ. — σε μόλις είκοσι κεφάλαια έντονης δράσης. Έτσι, είκοσι κεφάλαια συνοψίζουν ολόκληρη την εκστρατεία, έπειτα δώδεκα κεφάλαια καλύπτουν τις δύο δημογραφίες που ακολούθησαν. Οι συνθήκες υπό τις οποίες εκφωνήθηκαν οι δημογραφίες παραμένουν άλυτο πρόβλημα. Πιθανόν να μεσολάβησε κάποια συζήτηση πριν από την εκφώνησή τους, γεγονός που φανερώνει υπαινικτικά ο Θ. με τη φράση «*αφού έπεισαν τους συμμάχους τους*», *πέισαντες τοὺς ξυμμάχους* στο 7.86. Στον Θ., όμως, ο Γύλιππος λέγεται πως δεν ήθελε να θανατωθούν οι δύο στρατηγοί για να τους πάρει μαζί του στη Σπάρτη· στον Διόδωρο, αντίθετα, ο Γύλιππος διατάζει την εκτέλεσή τους. Τι συμβαίνει με τον Νικόλαο; Ολόκληρο το τμήμα των 13 κεφαλαίων ίσως είναι επινόηση. Υπάρχουν όμως αρκετές εξωθουκυδίδικες πληροφορίες στην κυρίως αφήγηση, ιδίως στην αρχή, ώστε ενδέχεται απώτερη πηγή του Διόδωρου να ήταν π.χ. ο Τίμαιος.⁴ Αυτό δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι ο Τίμαιος κατέγραψε πιστά τις δημογραφίες ή ότι αυτές πράγματι εκφωνήθηκαν. Αυτό που μπορούμε να πούμε είναι ότι ο συγγραφέας των δημογραφιών, όποιος και αν ήταν, παρέκκλινε συνειδητά εδώ από τον Θ. και ίσως το έκανε για να δείξει την ανεξαρτησία του από τον συγκεκριμένο ιστορικό. Για το

4. K. Meister, *Die Sizilische Geschichte Diodors von den Anfängen bis zum Tod des Agathokles*, διδ. διατρ. Μόναχο (1967) 61-9.

θέμα που μάς απασχολεί, δηλ. τον βαθμό στον οποίο η σικελική εκστρατεία ήταν πράγματι καταστροφική, η εκδοχή του Διόδωρου δεν διαφέρει κατά έναν αλλά κατά δύο τρόπους. Πρώτα, με το επιχείρημα «μη μένετε με την εντύπωση» που χρησιμοποιεί ο Νικόλαος, όπως αναφέραμε. Κατά δεύτερο λόγο, με το να μην συνοψίσει τον εκτενή επίλογο του Θ. στο 7ο βιβλίο, όπου ο ιστορικός εμμένει στο θέμα της ολοκληρωτικής καταστροφής από τη σκοπιά των Αθηναίων. Το κείμενο εστιάζει καθαρά στις Συρακούσες από τα λατομεία και εξής. Φυσικά, δεν γνωρίζουμε ποιος κρίκος στη μετάδοση της ιστορίας ήταν υπεύθυνος για την παράλειψη των καταληκτικών σκέψεων του Θ. Όπως και αν έχει, το 36ο κεφ. του Διόδωρου εκβάλλει κατευθείαν στο 8ο βιβλίο του Θ. και, αλλάζοντας ξανά εστίαση, λέει πως, μολονότι οι Αθηναίοι πήραν βαριά το θέμα της καταστροφής, μολαταύτα δεν έπαψαν να αγωνίζονται για την ηγεμονία.

Αυτή η αντιφατική εκδοχή δείχνει πώς μπορεί να πάρει κανείς υλικό από τον Θ. και να το δει από διαφορετική οπτική γωνία, ενμέρει με επιλεκτικές και ίσως φανταστικές προσθήκες, εν μέρει απαλλάσσοντας τη θουκυδίδεια αφήγηση από συναισθηματισμούς. Ο πρώτος συγγραφέας, ωστόσο, που είδε με διαφορετική ματιά τη σημασία της σικελικής εκστρατείας ήταν ο ίδιος ο Θ. Όχι μόνο ανοίγει το 8ο βιβλίο με ένα σχόλιο θαυμασμού για την προσαρμοστικότητα των Αθηναίων, αλλά και κοντά στο τέλος του βιβλίου γράφει ότι η απώλεια της Εύβοιας τους έπληξε περισσότερο από την καταστροφή στη Σικελία παρά το γεγονός ότι εκείνη φαινόταν τότε τόσο σημαντική: βλ. 8.96.1, και σημ.

ΣΤ. Συμπέρασμα

Η σύντομη ιστορία σπαρτιατικής ανάμειξης με πρωταγωνιστή τον Γύλιππο, στη Σικελία γενικά και στις Συρακούσες ειδικότερα, δεν αποτελεί παρένθεση. Αντίθετα, εντάσσεται στο πλαίσιο μιας περιόδου μεγαλύτερης από έναν αιώνα, από τον Δωριέα έως τον Φάρακα. Η αθηναϊκή εκστρατεία είχε σκοπό να αποικιστεί η Σικελία και (αν πιστέψουμε τον Διόδωρο) να υποδουλωθούν ο Σελινούντας και οι Συρακούσες και να μετατραπεί το νησί σε χώρα φόρου υποτελής στην αθηναϊκή ηγεμονία (Διόδ. 13.2.8). Το αντίστοιχο της ήταν η προσπάθεια των Σπαρτιατών να αποικιστεί η δυτική Σικελία το 510. Πόσο διαφορετική θα ήταν η ιστορία του 5ου αι. αν οι Σπαρτιάτες είχαν εγκατασταθεί στη δυτική Σικελία πριν από τους Περσικούς Πολέμους! Η αποπειραθείσα υποδούλωση των Συρακουσίων από τους Αθηναίους το 415-13 αντιστοιχεί στη μεταφορική υποδούλωση των Συρακουσίων από τον Διονύσιο, ο οποίος πέτυχε τον σκοπό

αυτόν με τη βοήθεια των Σπαρτιατών. Κατ' αυτόν τον τρόπο η «Σικελική εκστρατεία», όπως την αποκαλούμε, μπορεί να θεωρηθεί ένα επεισόδιο μιας πολύ ευρύτερης και μακράς διαδικασίας, στην οποία συμμετείχαν τόσο οι Σπαρτιάτες όσο και οι Αθηναίοι. Δεν ήταν μια αιφνίδια πράξη συλλογικής παραφροσύνης εκ μέρους των Αθηναίων, όπως την παρουσιάζει ο Θ. στα πρώτα 24 κεφάλαια του βου βιβλίου. Η επιθυμία των Ελλήνων της ηπειρωτικής Ελλάδας να υποδουλώσουν τη Σικελία προϋπήρχε της εκστρατείας και εξακολούθησε να υπάρχει και ύστερα από αυτήν. Και δεν έθιξα καν τη νέα πρωτοβουλία των Κορίνθιων την εποχή του Τιμολέοντα. Η τριμερής ιστορία της Σικελίας των Finley και Mack Smith⁵ αποκαλύπτει τον τρόπο με τον οποίο η Σικελία έως τον 19ο αι. περνούσε από τον έλεγχο του ενός στον έλεγχο του άλλου, με ευκαιριακά επεισόδια συνήθως δεσποτικής αυτοδιοίκησης και ηρωικής αυτοάμυνας όπως το 510 εναντίον της Σπάρτης και το 415-13 εναντίον της Αθήνας. Σε αυτή τη βάση πρέπει να εξετάσουμε τις αφηγήσεις του Θ. για τη Σικελία των ετών 427-424 και 415-413. Η Σικελία δεν ήταν απλώς το παθητικό αντικείμενο που εποφθαλιμούσαν άλλοι. Ήταν ένα εξαιρετικό μέρος με χαρακτηριστική θεατρικότητα και δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι αποτελούσε πολιτιστικό μαγνήτη (βλ. Τμήμα 3).

Σύμφωνα με την άποψη που υποστηρίζω στο τμήμα αυτό, η Σικελική εκστρατεία του 415 ήταν απλώς μία φάση, που καταγράφηκε με ιδιαίτερη γοητεία και πάθος, μιας μακροσκελούς ιστορίας διπλωματικής και στρατιωτικής αντιπαλότητας, στην οποία οι Έλληνες της παλιάς Ελλάδας διεκδικούν τον «Νέο Κόσμο» πέρα από την Αδριατική. (Υπάρχουν παράλληλα στον ανταγωνισμό μεταξύ Ισπανίας και Πορτογαλίας στην Κεντρική και Νότια Αμερική ή τις συγκρούσεις μεταξύ Ολλανδίας και Βρετανίας στη Νότια Αφρική.) Ο αρχικός αποικισμός των Συρακουσών από τους Κορίνθιους αποτελεί φυσικά καθεαυτόν ένα παλαιότερο τμήμα εκείνης της ιστορίας. Η θουκυδίδεια αφήγηση είναι ένα λογοτεχνικό αριστούργημα το οποίο, χάρη στις τεχνικές που επιχειρεί να ανιχνεύσει αυτό το υπόμνημα, παρουσιάζει την ήττα των Αθηναίων ως μια νέα πτώση της Τροίας (βλ. ιδ. 7.75.4-5 και τις αντίστοιχες σημ.). Ωστόσο, ο ίδιος ο Θ. παραδέχεται αλλού (2.65.12, 5.26.1) ότι αυτή η Τροία των Αθηναίων δεν θα ερχόταν παρά μια δεκαετία αργότερα, ενώ ακόμη και τότε η πόλη των Αθηνών δεν λεηλατήθηκε. Λιγότερο από μια δεκαετία αργότερα ξεσπά ο Κορινθιακός πόλεμος και στον συνασπισμό των εχθρών της Σπάρτης συμπεριλαμβάνονται και οι ως εκ θαύματος αναστημένοι Αθηναίοι. Ο πόλεμος εκείνος προκλήθηκε εν μέρει

5. M. I. Finley και D. Mack Smith, *Ancient Sicily, Medieval Sicily, Modern Sicily* (1968).

λόγω ανάμειξης στη Σικελία. Αυτουργοί όμως της ανάμειξης εκείνης δεν ήταν οι Αθηναίοι αλλά οι Σπαρτιάτες. Η θουκυδίδεια εξιστόρηση των ετών 415-413 αποτελεί μια σκοτεινή γωνία του πίνακα ενός εκτενούς έργου με έναν σπουδαίο ιστορικό καμβά διαφορετικών πρωταγωνιστών. Για να αλλάξουμε λίγο τη μεταφορική έκφραση, το 413 δεν «έπεσε» ούτε η Αθήνα ούτε οι Συρακούσες. Έπεσε απλώς η αυλαία μιας εξαιρετικής αφήγησης. Η λέξη «αυλαία» με τους συνειρμούς που προκαλεί σχετικά με τη θεατρικότητα και τη δραματική εκτέλεση αποτελεί ένα σημαντικό στοιχείο. Τα δύο βιβλία της Σικελικής αφήγησης θα καταλάμβαναν περίπου 8 ώρες προφορικής εκτέλεσης —το αντίστοιχο δύο βραδινών παραστάσεων όπερας (τρεις σελίδες της έκδοσης της Οξφόρδης = 10 λεπτά). Υπάρχουν δύο ξεχωριστά κλεισίματα, στο τέλος της μεγάλης ναυμαχίας (ἐς οἷαν τελευτήν ἀφίκοντο) και στο τέλος της κυρίως αφήγησης (7.75.6 και 87.6). Και τα δύο τμήματα θα αποτελούσαν εξαιρετικό υλικό για προφορική εκτέλεση (βλ. Τμήμα 6). Ως κοινό μπορούμε μόνο να χειροκροτήσουμε· ως ιστορικοί πρέπει να έχουμε κατά νου ότι δεν πρόκειται ούτε για την πρώτη ούτε για την τελευταία καταστροφή ή πάθος στη Σικελία.

Αν θέλουμε να υπολογίσουμε πόσο μεγάλη ζημία προκάλεσε η Σικελική καταστροφή στην Αθήνα, μπορούμε να ξεκινήσουμε από τις απώλειες 40.000 ανδρών που καταγράφονται στο 7.75.5. Είναι όμως δημογραφικά δύσκολο να ελεγχθεί αυτή η πληροφορία. Η άλλη πλευρά που πρέπει να ερευνήσουμε είναι η οικονομική πτυχή. Ο Θ. είναι επιμελώς ασαφής σχετικά με τις δαπάνες των Αθηναίων, παρά τις οικονομικές υπερβολές που περιγράφει στην αφήγηση του απόπλου. Ο Ferguson εδώ και καιρό υποστήριξε την ανάλωση 3.000 ταλάντων για τη Σικελία το 415 (ML 78), αλλά το κρίσιμο *τρισιχίλιοι* ίσως να είναι *χωρίς χίλιοι*. Η Kallet επιχείρησε να αποσυνδέσει την επιγραφή αυτή από το 415, προτιμώντας να τη συσχετίσει με το 423. Είναι εντελώς αβέβαιο αν έχει δίκιο (βλ. εισ. σημ. στο 6.6-8), αλλά είναι σίγουρο ότι οι σαφέστερες πληροφορίες οικονομικού περιεχομένου του Θ. (όπως για τις οικονομικές συνέπειες της Δεκλείας, 7.27-8) είναι ενσωματωμένες σε χωρία στα οποία είναι εμφανής η χρήση ρητορικών στρατηγι-

κών. Αυτό όμως ισχύει εξίσου για το αφηγηματικό πλαίσιο των 40.000 θυμάτων του 7.75. Η παραδοχή αυτή όμως δεν επιλύει το πρόβλημα: αυτός ο αριθμός είναι καν πιθανός; Με το πρόβλημα αυτό ασχολούμαι στο Παράρτημα 2.

3. Σικελικός πολιτισμός και θεατρικότητα

Ο Θ. παρουσιάζει την επιθυμία των Αθηναίων για τη Σικελία να έχει καταλάβει όλες τις ηλικιακές ομάδες της πόλης: 6.24. Χρησιμοποιεί υψηλό ύφος —τη γλώσσα του Πίνδαρου και του Αισχύλου— για να το διατυπώσει· βλ. τις σχετικές σημ. Θα μπορούσε να καταφύγει σε ένα διαφορετικό λογοτεχνικό είδος για να πετύχει τον σκοπό του. Από τους Αθηναίους κωμικούς ποιητές γνωρίζουμε ότι η Σικελία ήταν διάσημη για τα φαγητά της, και ιδίως για τα τυριά και τα κρασιά. Ο Davidson, παραπέμποντας σε κάποια από αυτά τα στοιχεία (και συγκεκριμένα στους *Θουριόπερσες* του Μεταγένη) σημειώνει πως ένας παρατηρητής της συζήτησης για τη Σικελία στην αρχή του βου βιβλίου θα «άκουγε τον ήχο πολλών στομαχιών που γουργουρίζουν».⁶

Αυτό όμως δίνει απλώς την υπερβολική ιδέα που είχαν οι Αθηναίοι για τη Σικελία.⁷ Για να προσεγγίσουμε περισσότερο την πραγματικότητα, πρέπει να ερευνήσουμε τα ίδια τα ευρήματα στη Σικελία. Εδώ μάς δημιουργείται η ισχυρή εντύπωση ενός πολιτισμού θεατρικότητας.⁸ Μπορούμε να αρχίσουμε όχι με τον Θ., αλλά με ένα απόσπασμα της αφήγησης του έτους 406 π.Χ. από το έργο του Διόδωρου του Σικελιώτη (13.94.1). Το χωρίο αυτό ανήκει στην αρχή της αφήγησής του για την ανάρρηση στην εξουσία του τυράννου των Συρακουσών Διονύσιου του Α'. «Στις Συρακούσες είχε ανεβεί μια παράσταση και ο Διονύσιος έφτασε στην πόλη την ώρα που οι άνθρωποι έβγαιναν από το θέατρο», *κατὰ τὴν ὥραν τῆς ἀπαλλαγῆς τῶν ἐκ τοῦ θεάτρου*. Ποια ώρα της ημέρας να ήταν αυτή; Στην Αθήνα τουλάχιστον, τα δράματα ή τουλάχιστον οι τραγωδίες παιζόνταν το πρωί.⁹ Στις Συρακούσες πιθανότατα δεν συνέβαινε κάτι διαφορετικό, αν και δεν έχουμε σχετικές πληροφορίες. Θα μπορούσε να αντιτάξει κανείς ότι η λέξη που αποδίδουμε ως «δράμα» είναι η λέξη *θέα*, στην κυριολεξία «θέαμα», το οποίο θα μπορούσε κάλλιστα

6. J. Davidson, *Courtesans and Fishcakes* (1997) 295.

7. Για τη Σικελία ως τον φανταστικό κόσμο του Cockaigne βλ. *Greek World* 163.

8. Για την έννοια αυτή, που μελετάται στο πλαίσιο της ελληνιστικής εποχής, βλ. A. Chanotis, "Theatricality beyond the Theatre: Staging Public Life in the Hellenistic World", *Pallas* 47 (1997) 219-59, μια εξαιρετική μελέτη, η οποία όμως διακρίνεται από μια υπερβολική τάση να θεωρείται το φαινόμενο της θεατρικότητας συγκεκριμένα ελληνιστικό (μολονότι βλ. σσ. 225 κ.ε. για τη Σικελία του 4ου αι.). Εδώ ακολουθώ τον λειτουργικό ορισμό του της "θεατρικότητας" (με τη στενή έννοια «ό,τι υπόκειται στα αυστηρά θεατρικά στοιχεία της θεατρικότητας», 222). Περαιτέρω παρατηρήσεις στο έργο του *War in the Hellenistic World* (2005) 212 κ.ε.

9. A. W. Pickard-Cambridge, αναθ. J. Gould και D. M. Lewis, *Dramatic Festivals of Athens*² (1988) 67.

να ήταν η δημόσια εκτέλεση μιας θανατικής ποινής. Ο Τιμολέων (34) του Πλούταρχου δείχνει ότι τα θέατρα της Σικελίας τον 4ο αι. πράγματι χρησιμοποιούνταν για αυτόν τον δήθεν διδακτικό σκοπό. Τα θέατρα εξάλλου ήταν ανέκαθεν πολυλειτουργικοί χώροι. Είναι όμως πιθανότερο να έχουμε να κάνουμε με δραματική παράσταση.

Η σημασία του χωρίου αυτού συνίσταται στον τρόπο με τον οποίο γίνεται αναφορά στο θέατρο ως συνηθισμένο μέρος της αστικής ζωής των Συρακουσίων. Ο Διόδωρος έγραφε την εποχή του αυτοκράτορα Αυγούστου, αλλά εδώ χρησιμοποιεί μια πηγή που βρίσκεται από την άποψη του χρόνου κοντά στα γεγονότα που περιγράφει. Η πιο πιθανή πηγή είναι ο φίλος του τυράννου Διονύσιου, ο Φίλιστος, ο οποίος χρηματοδότησε την πρώτη πολιτική του επιτυχία — όπως μαθαίνουμε από τον Διόδωρο στα ίδια συμφραζόμενα. Ο Φίλιστος ήταν μιμητής του Θουκυδίδη. Η περιστασιακή αναφορά στο θέατρο, ωστόσο, είναι οπωσδήποτε ξένη προς τον Θ.

Θεατρικές και τραγικές τεχνικές ανιχνεύονται σε ολόκληρο το θουκυδίδειο έργο. Αντίθετα, το θέατρο ως κτήριο και ως κοινωνικός θεσμός απουσιάζει σχεδόν παντελώς. Μάλιστα, αν αναζητήσουμε το λήμμα *θέατρον* στον Βέταντ, του οποίου το λεξικό καταρτίστηκε πολύ πριν από την ηλεκτρονική εποχή, στα μέσα του 19ου αι., θα καταλήξουμε ότι η λέξη απουσιάζει εντελώς. Πρόκειται, ωστόσο, για απλή αβλεψία. Ο Βέταντ μάς έχει αποκρύψει τη μοναδική θουκυδίδεια αναφορά στο θέατρο, και μάλιστα όχι σε ένα οποιοδήποτε θέατρο, αλλά σε ένα θέατρο του Διονύσου. Η μοναδική όμως θουκυδίδεια αναφορά στο θέατρο είναι παραπλανητική. Πρόκειται για θέατρο του Διονύσου, αλλά (8.93.1, βλ. σχετική σημ.) για ένα ασήμαντο δημοτικό θέατρο στη Μουνιχία, τον αττικό δήμο του Πειραιά, και μνημονεύεται μόνον ως τοπογραφικός δείκτης στην αφήγηση της στάσης του 411 π.Χ. Αποτελεί την τοποθεσία όπου έλαβε χώρα μια πρόχειρη συγκέντρωση των δημοκρατικών. Θα εντοπίσουμε άλλα παραδείγματα θεάτρων που χρησιμοποιούνται για μη δραματικούς σκοπούς, και αυτό πρέπει να το έχουμε υπόψη σε ολόκληρο αυτό το τμήμα. Ο άλλος θεσμός που αναφέρεται από τον Θ., επίσης μόνο μία φορά, είναι εκείνος της χορηγίας (6.16.3, όπου μεταξύ άλλων ο Αλκιβιάδης καυχιέται για τις χορηγίες του).¹⁰

Θα επιστρέψουμε στον Θ. στο τέλος. Άραγε ο Ηρόδοτος ασχολείται περισσότερο με το θέατρο; Βεβαίως, και μάλιστα σε ένα τμήμα που θεωρείται από τα πιο γνωστά τεκμήρια που έχουν φτάσει ως εμάς για τον πολιτικό αντίκτυπο του αρχαίου θεάτρου — στην Ελλάδα τουλάχιστον. Ο ηθοποιός Δίφιλος στη Ρώμη τον 1ο αι. π.Χ. επευφημήθηκε όταν είπε "nostra miseria tu es magnus", φράση που θεωρήθηκε από όλους υπαινιγμός στον Πομπήιο τον Μέγα, Pompeius Magnus (Κικ. *Ad Att.* 2.19.3). Ο Ηρόδοτος γράφει ότι στις αρχές του 5ου αι., όταν ο τραγικός ποιητής Φρόνιχος συνέθεσε και παρουσίασε μια τραγωδία που αναπαριστούσε την πτώση της Μιλήτου, οι θεατές¹¹ αναλύθηκαν σε δάκρυα και του επέβαλαν πρόστιμο χιλίων δραχμών, επειδή τους ξαναθύμισε «οικεία κακά» (6.21.2). Πρόκειται για αναφορά στην άλωση της Μιλήτου το 494 π.Χ., στο τέλος της Ιωνικής επανάστασης, αν και η τραγωδία ίσως να διδάχτηκε μερικά χρόνια αργότερα, αν επιμείνουμε στην κυριολεκτική σημασία της λέξης «υπενθύμισε», άνα.¹² Η ιστορία αυτή κατά κάποιον τρόπο εξηγεί γιατί το θέατρο εξαφανίζεται από το έργο των ιστορικών του 5ου αι. στη συνέχεια. Άλλωστε, ο Ηρόδοτος στην εμφαντική κατακλείδα της ιστορίας συμπληρώνει ότι απαγορεύτηκε η επανάληψη αυτής της παράστασης. Βέβαια, η απόφαση περιοριζόταν μόνο στη συγκεκριμένη τραγωδία, αλλά πιθανότατα και οι άλλοι τραγωδοί πήραν το μήνυμα. Εκτός από τους εγκωμιαστικούς Πέρσες του Αισχύλου φαίνεται ότι στο εξής αποφεύχθηκε η άμεση αναφορά σε σύγχρονα γεγονότα: από τις σωζόμενες τραγωδίες που παρουσιάστηκαν αργότερα ο ευριπίδειος *Ίων* (412;) ίσως αποτελεί το πιο κοντινό στην επικαιρότητα έργο.

Το πολιτικό περιεχόμενο του δράματος δεν είναι το ίδιο με την εκμετάλλευση της δραματικής εκτέλεσης για πολιτικούς σκοπούς. Ούτε αυτό το φαινόμενο αποκτά μεγάλη έκταση κατά τον 5ο αιώνα, αν εξαιρέσουμε την ιστορία του Πλούταρχου σύμφωνα με την οποία ο Κίμων και οι συστρατηγοί του ορίστηκαν κατ' εξαίρεση κριτές στους δραματικούς αγώνες τη δεκαετία του 460 και έδωσαν το βραβείο στον Σοφοκλή και όχι στον Αισχύλο, ο οποίος θύμωσε και έφυγε στη Σικελία (*Κίμ.* 8). Ο Α. Blamire στο υπόμνημά του (1989) υποστηρίζει ότι πηγή ήταν η εξαιρετικά ενδιαφέρουσα φυσιογνωμία του Ίωνα από τη Χίο. Αν ισχύει αυτό, δεν προκαλεί έκπληξη το να βλέπου-

10. Για τη χορηγία βλ. P. J. Wilson], *OCD*³ και *The Athenian Institution of the Khoregia* (2000). Βλ. πιο κάτω για πιθανές ενδείξεις του θεσμού της χορηγίας στη Σικελία τον 5ο αι.

11. Ο Waterfield (μτφρ. στις εκδόσεις World's Classics) έχει «κοινό», αλλά το αρχαίο κείμενο γράφει «θέατρο». Βλ. D. Allen 2000 (πιο κάτω, 8.74.2 σημ., ως *πληγαῖς* ...) 79 κ.ε.

12. E. Badian, "Archons and Strategoi", *Antichthon* 5 (1971) 1-34, σ. 15 σημ. 44. Για άλλες απόψεις (π.χ. J. Roisman, *Eranos* 86 (1988) 15-23, ο οποίος χρονολογεί το έργο στα 479 και χρησιμοποιεί τη λέξη *οικήα* για αυτά που υπέστησαν οι ίδιοι οι Αθηναίοι) βλ. το υπόμνημα του L. Scott στο 6ο βιβλίο του Ηρόδοτου (2005).

με τον Ίωνα να συνδυάζει το δράμα με την πολιτική. Η εμμονή του Πλούταρχου με το θέατρο τον καθιστά ιδιαίτερη περίπτωση μεταξύ των Ελλήνων ιστορικών.¹³ Δεν είναι όμως ποτέ εύκολο να διακρίνουμε ποιο υλικό προέρχεται από τον ίδιο τον Πλούταρχο και ποιο από τις πηγές του. Για παράδειγμα, το τέλος του βίου του Δημητρίου είναι ολοφάνερα δημιουργήμα του ίδιου του Πλούταρχου, γιατί συνδέει δύο από τους παράλληλους βίους του — τους δύο καλύτερους, γιατί ο επόμενος είναι ο Αντώνιος: «τώρα που ολοκληρώθηκε το δράμα της Μακεδονίας, ήρθε η ώρα να αρχίσει εκείνο της Ρώμης» (Δημήτρ. 53). Η πρόταση αυτή χρησιμοποιεί δραματική ορολογία, υπάρχει όμως και πληθώρα αναφορών σε θεατρικούς θεσμούς. Συνήθως είναι πολύ δυσκολότερο να διακρίνουμε από πού άντλησε αυτές ο Πλούταρχος.

Ο Ξενοφώντας δεν αναφέρεται στο θέατρο συχνότερα από ό,τι ο Θ. Ο Robin Lane Fox πρόσφατα διατύπωσε την ορθή παρατήρηση πως ο Ξενοφώντας είναι «ο Έλληνας συγγραφέας που δεν ενδιαφέρεται σχεδόν καθόλου για το θέατρο ή για τα αθηναϊκά δράματα γύρω του».¹⁴ Αυτό ισχύει, πλην όμως το πρόβλημα είναι ευρύτερο από την περίπτωση του Ξενοφώντα. Ο Lane Fox παραθέτει μόνο, κατά παραπομπή από τον Peter Wilson, έναν υπαινιγμό (Οικονομικός 8.18-20) σε έναν (ίσως διθυραμβικό) χορό. Σε αυτό μπορούμε να προσθέσουμε τον αστεϊσμό ότι ο Θηραμένης ήταν γνωστός ως κόθορνος, από την άποψη ότι προσαρμοζόταν στη νοοτροπία της εκάστοτε εξουσίας (πιο κάτω, 8.68.4 σημ., και Θηραμένης ...). Μπορεί να αντιτάξει κανείς ότι δεν πρόκειται για αστείο του Ξενοφώντα αλλά για ένα ανέκδοτο που κυκλοφορούσε εκείνη την εποχή στην Αθήνα. Αυτό είναι αλήθεια, αλλά είναι δύσκολο να φανταστούμε τον Θ. να βρίσκει θέση στο έργο του για κάτι τέτοιο.

Είναι εξαιρετικά σημαντικό να αντιληφθεί κανείς πόσο πολύτιμο είναι το ηροδότειο κεφάλαιο για τον Φρόνιχο. Χωρίς αυτό η απουσία σχέσης μεταξύ δράματος και κλασικής ελληνικής ιστοριογραφίας θα ήταν ολοκληρωτική, τουλάχιστον έως την εποχή του Φίλιππου, ο οποίος δολοφονήθηκε σε ένα θέατρο — και του Αλέξανδρου. Ο Νέαρχος και οι αγνώριστοι από τις κακουχίες στη θάλασσα σύντροφοί του παραπαίουν μπροστά στον βασιλιά μετά τη φοβερή τους εμπειρία στην έρημο της Γεδρωσίας. Τι βρίσκουν τον Αλέξανδρο να κάνει τότε, εκεί έξω, στη μέση του πουθενά; Να βρίσκεται στο θέατρο όπου είχε διοργανώσει δραματικούς αγώνες (Διόδ. 17.106.4). Η

ιστορία του Αλέξανδρου περιέχει και άλλους δραματικούς αγώνες και επεισόδια στο θέατρο· ο Πλούταρχος μνημονεύει την ενασχόληση του Αλέξανδρου με το θέατρο μετά την άφιξη μεγάλου αριθμού καλλιτεχνών στα Εκβάτανα και περιγράφει ένα στιγμιότυπο όπου ο Αλέξανδρος φίλησε τον ευνούχο Βαγόρα στο θέατρο (Αλέξ. 72 και 67).

Η απουσία του θεάτρου από την κλασική ιστοριογραφία ήταν σχεδόν ολοκληρωτική. Υπάρχει, ωστόσο, μια σημαντική εξαίρεση, και αυτή αφορά την ιστοριογραφία της Σικελίας — δηλαδή τα ιστορικά έργα που συνέγραψαν άνθρωποι από τη Σικελία και με θέμα τη Σικελία. Αυτό (όπως θα υποστηρίξω εδώ) δεν είναι καθόλου τυχαίο, αλλά δείχνει κάτι χαρακτηριστικό για τον σικελικό πολιτισμό.

Στο σημείο αυτό δεν μπορούμε να αποφύγουμε τον Διόδωρο τον Σικελιώτη. Ας δούμε άλλο ένα χωρίο, από την αφήγησή του για τα μέσα του 4ου αι.: «μεταξύ των μικρότερων πόλεων συγκαταλέγεται το Αγύριον, αλλά αφότου αυξήθηκαν οι κάτοικοί του λόγω ευημερίας στον αγροτικό τομέα, χτίστηκε εκεί το ωραιότερο θέατρο στη Σικελία μετά από εκείνο των Συρακουσών» (16.83.3). Αυτή η δήλωση είναι αιγιματική. Ο σύγχρονος επισκέπτης της πόλης Agira δεν εντοπίζει κανένα ίχνος θεάτρου. Ούτε ικανοί αρχαιολόγοι κατόρθωσαν να βρουν κάτι. Η εξήγηση είναι απλή. Ο ίδιος ο Διόδωρος καταγόταν από την εν λόγω πόλη και το χωρίο αυτό βασίζεται στην πατριωτική του φαντασία.

Αυτό που δείχνει όμως το χωρίο είναι ότι, όπως ο Πλούταρχος, ο Διόδωρος κάποιες φορές κάνει υπαινιγμούς που σχετίζονται με το θέατρο. Η ιστορία που παραθέτει σχετικά με το Αγύριον ήταν εύκολη περίπτωση. Ας δούμε τώρα μια δυσκολότερη, από την παραμονή της ναυμαχίας στις Αργινούσες (406): ο Θρασύβουλος, ο Αθηναίος στρατηγός, είδε ένα όνειρο. Βρισκόταν στην Αθήνα και το θέατρο ήταν κατάμεστο. Εκείνος και έξι άλλοι στρατηγοί έπαιζαν τις Φοίνισσες του Ευριπίδη, ενώ οι ανταγωνιστές τους τις Ικέτιδες· το αποτέλεσμα ήταν μια "Κάδμεια νίκη", γιατί σκοτώθηκαν όλοι, όπως εκείνοι που πολέμησαν εναντίον της Θήβας. Όταν ο μάντης πληροφορήθηκε το γεγονός, εξήγησε ότι θα σκοτώνονταν επτά στρατηγοί (Διόδ. 13.97.6). Εδώ έχουμε ένα πολύ ωραίο δείγμα μιας χαρακτηριστικά μη θουκυδίδειας αφήγησης. Ο Robert Parker στο *Oxford Companion to the Mind* παρατηρεί ότι ο Θ. είναι ο μόνος σημαντικός κλασικός συγγραφέας που ποτέ δεν αναφέρεται σε όνειρα (αυ-

13. Βλ. C. Pelling, στον τόμο *Plutarch and History* (2002) 197-206· επιπλέον Νικ. 21.1, τη «θεατρική» άφιξη του αθηναϊκού στόλου το 413. Έχοντας κατά νου τον Πλούταρχο, καθώς και τον Gibbon, ο A. Momigliano έγραψε για «την συμπληρωματική προκατάληψη ότι η ιστορία είναι ένα θέατρο όπου πρέπει να παίξουν τον ρόλο του με τα κατάλληλα λόγια και χειρονομίες»: *Studies in Historiography* (1966) 40-55, σ. 50.

14. R. Lane Fox, "Sex, Gender and the Other in Xenophon's Anabasis", στο βιβλίο (επιμ.), *The Long March* (2004) 184-214 σ. 193 και σημ. 35.

τό είναι το θέμα της συμβολής του στον εν λόγω τόμο). Συνήθως δεν υφίστανται εσωτερικές παραπομπές μεταξύ του δραματικού είδους και της ιστοριογραφίας. Αλλά εδώ βλέπουμε μια ρητή παραπομπή. Ωστόσο αυτή δεν έχει κανένα παράλληλο στην αφήγηση του Ξενοφώντα. Οι Φοίνισσες του Ευριπίδη χρονολογούνται από τον D. Mastrorade στο υπόμνημά του (1995) μεταξύ 411 και 409, έτσι ώστε η ιστορία συμφωνεί με το χρονολογικό της πλαίσιο. Όπως το χωρίο που εξετάσαμε ήδη και το οποίο περιγράφει την κατάληψη της εξουσίας από τον Διονύσιο, έτσι και το χωρίο που συζητούμε τώρα προέρχεται από το τέλος του 13ου βιβλίου του Διόδωρου και αποδίδεται στον Φίλιστο από τη Σικελία. Αυτό όμως δεν μπορεί να ισχύει για το όνειρο του Θρασύβουλου, γιατί προέρχεται από μια αφήγηση σχετική με την ανατολική Ελλάδα και όχι τη Σικελία. Είναι πολύ πιθανό να προέρχεται από τον Έφορο· αλλά θα μπορούσε κάλλιστα να αποτελεί μια παρεμβολή του ίδιου του Διόδωρου.

Ο Έφορος ασφαλώς γνώριζε την πολιτική σημασία του θεάτρου. Ένα άλλο χωρίο, που προέρχεται σίγουρα από τον Έφορο, περιγράφει μια επίθεση ολιγαρχικών τη δεκαετία του 370 εναντίον της δημοκρατικής παράταξης της Φιγάλειας στην Αρκαδία, δηλαδή στη νότια Ελλάδα. Οι ολιγαρχικοί «όρμησαν απροειδοποίητα στους ανθρώπους που κάθονταν στο θέατρο· και σκότωσαν πολλούς ...» (15.40.2). Η Mary Renault, στο εξαιρετικό και εμπειριστατωμένο μυθιστόρημά της *Η μάσκα του Απόλλωνα* (1966), αναπτύσσει αυτή τη σκηνή σε σημαντικό επεισόδιο του βιβλίου της, το οποίο αφορά γενικά το θέατρο και πιο συγκεκριμένα τη Σικελία του 4ου αι. και τον Πλάτωνα. Ο Διόδωρος δεν διευκρινίζει ρητά ότι διακόπηκε μια δραματική παράσταση· πιο πάνω είδαμε τις διάφορες χρήσεις των θεάτρων, μεταξύ των οποίων και τη χρήση τους για θρησκευτικούς σκοπούς. Ο στρατιωτικός συγγραφέας εκείνης της εποχής Αινείας, ο οποίος καταγόταν ακριβώς από την Αρκαδία, προειδοποιεί για τέτοιες μορφές εκμετάλλευσης γιορτών για σκοπούς αιφνιδιασμού. Ήταν πράξεις ασεβείς, αλλά συνέβαιναν.

Βέβαια δεν πρέπει να υπερβάλλουμε: ο Έφορος, που καταγόταν από την ανατολική Ελλάδα, δεν μπορεί να αγνοηθεί όταν μελετούμε τη σχέση του Διόδωρου με το θέατρο. Μολαταύτα, η σικελική διάσταση των στοιχείων είναι αναμφισβήτητη. Η αφήγηση της δεκαετίας του 360 π.Χ. στον Διόδωρο προσθέτει ένα επιπλέον και πολύ γνωστό στοιχείο σχετικά με

τη Σικελία. Ο Διονύσιος ο Α΄ παρουσίασε μια τραγωδία στα Λήναια στην Αθήνα, όπου — τελικά — κέρδισε το βραβείο· όταν ένα μέλος του χορού που ήλπιζε να λάβει μεγάλη ανταμοιβή έφερε εσπευσμένα τα νέα στις Συρακούσες, ο τύραννος γιόρτασε πίνοντας τόσο πολύ που πέθανε (15.74.1-3). Αυτή η διασκεδαστική ιστορία ίσως και πάλι να προέρχεται από τον Σικελό Φίλιστο. Η Mary Renault σωστά παρουσιάζει στο μυθιστόρημά της τη Σικελία του 4ου αι. να έχει ασυνήθιστα στενή σχέση με το θέατρο. Βάζει τον νεαρό αφηγητή της να λέει «οι Σικελιοί είναι τρελοί και παλαβοί με το θέατρο».¹⁵

Η ιστορία αυτής της σχέσης αρχίζει με τις κωμωδίες του Επίχαρμου του Συρακούσιου, από τις αρχές του 5ου ή ίσως ακόμη και από τα τέλη του 6ου αι.· ο Dover (OCD³, λ. "Epicharmos") πιστεύει πως ο Επίχαρμος επηρέασε, αν δεν ήταν μάλιστα πρόδρομός της, την αθηναϊκή κωμωδία, και η πρόσφατη έρευνα έχει υπογραμμίσει τη σημασία της συμβολής του από αυτή την άποψη, παρόλο που ορισμένοι υποστηρίζουν ότι δεν χρησιμοποιούσε χορούς. Ο Επίχαρμος αποτελεί αινιγματική φυσιογνωμία, η οποία δύσκολα βρίσκει τη θέση που του αρμόζει σε μια γενική ιστορία της αρχαιοελληνικής λογοτεχνίας· ίσως όμως αυτό να οφείλεται στο γεγονός ότι η οπτική μας εστιάζει σχεδόν αποκλειστικά στην αθηναϊκή παραγωγή. Ο Σωκράτης στον πλατωνικό *Θεαίτητο* προκαλεί έκπληξη αποκαλώντας τον ηγετική μορφή για την κωμωδία, όπως ήταν ο Όμηρος για την τραγωδία (152e). Ήταν απαραίτητη μια σύγχρονη έκδοση του Επίχαρμου και μια νέα μονογραφία, δεδομένου ότι υπάρχουν νέα παπυρικά ευρήματα, αλλά και για το φως που ο κωμικός αυτός ποιητής θα μπορούσε να ρίξει στη λογοτεχνία και τον πολιτισμό της δυτικής Ελλάδας· υπήρξε μάλιστα το θέμα μιας αρχαίας μονογραφίας και μάλιστα από τον Διονύσιο τον Β΄, τον γιο του τυράννου. Αυτές οι δύο ελλείψεις έχουν πρόσφατα καλυφθεί.¹⁶ Επίσης, ο Σώφρων και οι μίμοι του 5ου αι. στις Συρακούσες αποτελούν το θέμα μιας επιμελημένης πρόσφατης έκδοσης με συνοδευτικό υπόμνημα. Η δωρική διάλεκτος του Σώφωνα θεωρείται από τον συγγραφέα της συνειδητή διακήρυξη τοπικής ταυτότητας: «πιθανόν ο Σώφρων ήθελε να αντιταχθεί ενεργά σε πολιτιστική επέμβαση» (του αθηναϊκού δράματος).¹⁷

Μια πτυχή αυτού του γενικού φαινομένου στη Σικελία ήταν το είδος των φλυάκων από τη συγγενή πολιτιστική περιοχή της Κάτω Ιταλίας, και τα σχετικά αγγεία.¹⁸ Ο Taplin θεωρούσε ότι η δημιουργία

15. Μαίρη Ρενώ, *Η μάσκα του Απόλλωνα*, μτφ. Γ. Σπανδώνης (Αθήνα 1983), σ. 209.

16. K/A τόμ. 1· R. Kerkhof, *Dorische Posse, Epicharm und attische Komödie* (2001).

17. J. Hordern, *Sophron's Mimes* (2004) 4, πρβλ. 1 («συνειδητή διακήρυξη τοπικής ταυτότητας») και 11 («χρήση ντοπιολαλιάς που περιφρονεί το ξένο»).

18. O. Taplin, *Comic Angels* (1992).

του είδους αυτού οφειλόταν σε πρόσληψη από την Αθήνα, αλλά ένας κριτικός του βιβλίου του¹⁹ αναρωτιέται μήπως υπήρχε μεγαλύτερη δραματική παραγωγή στη Σικελία του 5ου αι. από ό,τι πιστεύει ο Taplin, και παρατηρεί ότι ο μελετητής αντιπαρέχεται πολύ γρήγορα το εντυπωσιακό στοιχείο πως ο Επίχαρμος μνημονεύει τον θεσμό της χορηγίας (απ. 13 και ίσως 103 K/A). Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθούμε στο εντυπωσιακά πρώιμο τεκμήριο για τη σχέση της Σικελίας με το θέατρο, έναν εκτενή κατάδεσμο σε επιγραφή από τη Γέλα της Ν. Σικελίας, που χρονολογείται γύρω στο 450 π.Χ.²⁰ Σ' αυτήν κάποιος Απελλής ξορκίζει τον Εύνικο. «Εξαιτίας της αγάπης μου για τον Εύνικο, καταριέμαι όλους τους χορηγούς να αποτυχαίνουν στα λόγια και στα έργα τους» λέει, και καταλήγει ελπίζοντας για «νίκη του Εύνικου παντού». Πρόκειται για κάτι πολύ παλαιότερο από τις ελάχιστες αττικές κατάρες περί θεάτρου που μας έχουν σωθεί, και είναι η μόνη που αναφέρει χορηγούς. Η έμφαση σε πράξεις και αγώνες καταδεικνύει την ύπαρξη του θεσμού της χορηγίας, αν και το ζήτημα είναι αμφιλεγόμενο.

Τίποτε από όλα αυτά δεν παρατίθεται για να διαφεύσει τη σικελική πρόσληψη του αττικού δράματος. Ο W. Allan χρησιμοποίησε πειστικά εικονογραφικά στοιχεία για να τεκμηριώσει την πρώιμη πρόσληψη του Ευριπίδη από τους Έλληνες της Δύσης, στη Μεγάλη Ελλάδα. Υποστηρίζει ότι οι *Ηρακλείδα* παίζονταν στην κατωιταλική Ηράκλεια, τη λεγόμενη Ηράκλεια Λουκανία, ήδη τον 5ο αι.²¹ Ειδικά για τη Σικελία, υπάρχει η γνωστή ιστορία στον *Νικία* του Πλούταρχου, ίσως πάλι από τον Φίλιστο (και γνωστή στον Σάτυρο τον 3ο αι.), ότι η ποίηση του Ευριπίδη έσωσε πολλούς Αθηναίους αιχμαλώτους στα λατομεία των Συρακουσών. «Γιατί οι Σικελίοι», γράφει ο Πλούταρχος, «περισσότερο από οποιουσδήποτε άλλους Έλληνες εκτός του ελλαδικού χώρου, είχαν μια νοσταλγική αγάπη για την ποίησή του» (*Νικ.* 29.3). Προφανώς όμως τους άρεσε και η ποίηση του Αισχύλου, όπως είδαμε. Οι *Αιτναίες* του γράφτηκαν για να φέρουν καλοτυχία στους αποίκους της πόλης της Αίτνας, δηλαδή της Κατάνης, της σύγχρονης Catania,

υπό νέο όνομα. Ας επιστρέψουμε στα λατομεία. Η ενασχόληση του τυράννου ποιητή Διονύσιου με άλλους ποιητές μαρτυρείται σαφώς: ο Φώτιος γράφει ότι ο Ξέναρχος, ο γιος του Επίχαρμου και ποιητής ο ίδιος, διακωμώδησε τους κατοίκους του Ρηγίου κατ' εντολή του Διονύσιου, αν και η πληροφορία αυτή προσκρούει σε χρονολογικά προβλήματα.²²

Ο Seaford διέκρινε με περισσή οξυδέρκεια στον *Κύκλωπα* του Ευριπίδη υπαινιγμούς στις κακουχίες που υπέστησαν οι Αθηναίοι στα χέρια των Συρακουσίων βασιανιστών τους το 413 (βλ. πιο κάτω, 6.2.1 σημ. και 7.87.2 σημ.). Αλλά οι υποτιθέμενοι υπαινιγμοί αποτελούν ένα από τα επιχειρήματα που χρησιμοποιεί για τη χρονολόγηση του έργου και πρέπει να αποφύγουμε τον κίνδυνο λήψης του ζητουμένου. Ο Επίχαρμος έγραψε επίσης έναν *Κύκλωπα*: τον γνώριζε ο Ευριπίδης; Ο Kerkhof το πιστεύει, και δείχνει ότι η επιρροή του Επίχαρμου στο αττικό δράμα ήταν ακόμη μεγαλύτερη. Ας θυμηθούμε «τους ποιητές» οι οποίοι, σύμφωνα με τον Θ., τοποθετούσαν τους *Κύκλωπες* στη Σικελία. Ίσως ο Θ. να είχε κατά νουν τον *Επίχαρμο*.²³

Το θέατρο, εντέλει, κατέχει σημαντική θέση στην ιστοριογραφία της Σικελίας. Μπορούμε όμως να προχωρήσουμε λίγο περισσότερο. Η άποψη που υποστηρίζω σε αυτό το τμήμα είναι ότι η δημιουργική και γεμάτη ενέργεια ελίτ των αποικιών της Σικελίας ίσως με κάποιον τρόπο να πρωτοπορούσε στην πραγματικότητα έναντι της παλιάς Ελλάδας παρά να επηρεαζόταν από αυτήν. Η Σικελία ήταν μια περιοχή όπου ανθούσαν τοπικές λατρείες οικιστών και από όπου προήλθε ίσως η επινίκια ποίηση. Ένα από τα έργα του Επίχαρμου (απ. 38 i και ii, K/A) είχε τον πολύ ενδιαφέροντα τίτλο *Επίνικος* ή *Επινίκιος* που ήταν γνωστός σε εμάς εδώ και πολλά χρόνια, από τον μετρικό Ηφαιστίωνα, και επιβεβαιώθηκε το 1968 από έναν κατάλογο σε πάπυρο της Οξυρύνχου. Ο Kerkhof επισημαίνει τη μοναδικότητα του τίτλου, αλλά δεν ερευνά το θέμα περισσότερο.

Ας αναρωτηθούμε ξανά γιατί ο Θ. αποφεύγει το θέμα του θεάτρου μιλώντας για την Αθήνα. Ο αθηναϊκός πολιτισμός ίσως να μη συνδεόταν τόσο με

19. J. Wilkins, CR 44 (1994) 262 κ.ε.

20. E. Eidinow, *Oracles, Curses and Risk among the Ancient Greeks* (2007) 426 (κείμενο), 157-63 (μτφρ. και ανάλυση, με παραπομπές)· επίσης D. Jordan στον τόμο του P. Wilson (επιμ.), *The Greek Theatre and Festivals* (2007) 342-50, και την εργασία του ίδιου του Wilson στις σσ. 351-77 με τις πολύτιμες γενικές παρατηρήσεις του για τις γιορτές και την ανάπτυξη του χορικού άσματος στη Σικελία. Ίσως οι Αθηναίοι έμαθαν τις βωμολοχίες, όπως και τη ρητορική, από τη Σικελία: Eidinow 141 και σημ. 14.

21. W. Allan, "Euripides in Megale Hellas: Some Aspects of the Early Reception of Greek Tragedy", *Greece and Rome* 48 (2001) 67-86.

22. Ξέναρχος, testimonium 2 K/A· βλ. Hordern (σημ. 12) 2.

23. Kerkhof (ό.π., σημ. 16) 133-77· για τον *Κύκλωπα* του Επίχαρμου βλ. 141 κ.ε., ιδ. σημ. 4 για τη σχέση αυτού του αποσπάσματος με τον Θ. 6.2.1· βλ. σχετική σημ. στο λήμμα *ἀρκεῖτω* ...

δραματικές εκτελέσεις όσο ο σικελικός, αλλά συνδεόταν τουλάχιστον σε κάποιον βαθμό. Ίσως δεν ερευνούμε σε αρκετό βάθος. Έχουμε συναντήσει μόνο αναφορές στο κτίσμα του θεάτρου και στον θεσμό της χορηγίας. Κάνει πουθενά λόγο για θέαμα και παράσταση; Κατά κάποιον τρόπο, ναι. Η μεγάλη ναυμαχία στις Συρακούσες αποκαλείται θέαμα, *θέα*. Η περιρρέουσα ατμόσφαιρα είναι αγωνιστική, όπως εκείνη που παρουσιάζει ο Όμηρος περιγράφοντας τους επιτάφιους αγώνες στη ραψωδία Ψ της *Ιλιάδας* (βλ. πιο κάτω, 7.71.3). Ίσως εδώ να έχουμε αναφορά σε δύο είδη θεαμάτων ταυτόχρονα: η αλλαγή διάθεσης των θεατών ήταν κλασικό θέμα μίμησης. Πιο περιέργως είναι ο τρόπος με τον οποίο ο Κλέωνας στο 3ο βιβλίο, στον λόγο του για τη Μυτιλήνη, χλευάζει τους Αθηναίους για τη συμπεριφορά τους όχι ως υπεύθυνων πολιτών αλλά ως σοφιστῶν *θεαταῖς ἐοικότες καθημένους* — ήταν σαν θεατές που παρακολουθούν έναν διαγωνισμό σοφιστικής (3.38.7). Η σύγκριση είναι απροσδόκητη: η προφανής σύγκριση θα ήταν με θεατρικό κοινό. Πρόκειται, ωστόσο, για γλαφυρή σύγκριση, η οποία δίνει μια απάντηση σε εκείνους που θα απαντούσαν «γιατί να αναφέρει ο Θουκυδίδης το θέατρο στην ιστορία ενός πολέμου;». Εφόσον μπορεί να αναφέρει έναν διαγωνισμό σοφιστικής σε μια παρομοίωση, θα μπορούσε κατά τον ίδιο τρόπο να αναφερθεί και σε δραματική παράσταση, όπως ακριβώς ο Όμηρος ρίχνει το βλέμμα του σε σκηνές από την ειρηνική ζωή μέσα στις παρομοιώσεις του. Ο Διόδωρος, αντίθετα, συγκρίνει την εμφάνιση των καρχηδονιακών πλοίων κατά τη μάχη των Συρακουσών το 396 με «μια σκηνή από το θέατρο», *θεατρικὴν συνέβαινε γίνεσθαι τὴν θέαν*: προσθέτει ότι η καταστροφή των βαρβάρων έμοιαζε με εκείνην ανθρώπων που πλήττονταν από κεραυνό για την ασέβειά τους (14.73.5). Ο Meister απέδωσε το κύριο μέρος της αφήγησης, με τη μίμηση του Θ. ως προς την περιγραφή του λοιμού, στον Φίλιστο, και ο Lewis συμφώνησε.²⁴ Αλλά ο Meister πίστευε ότι η πρόταση για το θέατρο και τον κεραυνό ήταν προσθήκη του υποθετικά πολύ προληπτικού Τίμαιου, του σημαντικού ιστορικού από το Ταυρομένιο της Σικελίας, ο οποίος έγραψε όντας εξόριστος στην Αθήνα γύρω στο 300 π.Χ. Το ότι το συγκεκριμένο υλικό προέρχεται από τον Τίμαιο δεν είναι βέβαιο, όπως και να έχει, όμως, σίγουρα είναι σικελικής προέλευσης — μπορεί να ανήκει στον Φίλιστο, στον Τίμαιο ή και στον ίδιο τον Διόδωρο. Δεν πρέπει βέβαια ποτέ να παραβλέπεται ο ιστορικός του 4ου αι. Έφορος ήταν ένας ιστορικός που ως πηγή του Διόδωρου, όχι μόνο για την παλιά Ελλάδα αλλά και για θέματα της Δύσης, όπως επιμένει ο David Lewis, αλλά και ο ίδιος ο Έφορος

αντλούσε από αλλού, και συγκεκριμένα από τον Φίλιστο· συνεπώς τελικά καταλήγουμε πάλι σε μια σικελική πηγή, που ήταν τόσο χρονικά όσο και από άποψη προοπτικής κοντά στον Θ. Πρόκειται για τον κακό στο μυθιστόρημα της Μαίρης Ρενώ. Κάποιος έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις Φοίνισσες του Ευριπίδη, γιατί το κεραυνοβόλημα των βαρβάρων ως ποινή για ασέβεια παραπέμπει στο κεραυνοβόλημα από τον Δία του ασεβούς Καπανέα σε εκείνη την τραγωδία, που περιγράφεται με το φοβερό ημιστίχιο *βάλλει κεραυνῶ Ζεὺς νιν* (στ. 1181). Εδώ έχουμε στιλιστική αναπαράσταση, οι λέξεις του ποιητή δηλαδή αναπαριστούν αυτά που περιγράφονται· βλ. πιο κάτω, Τμήμα 8. (Το όνειρο του Θρασύβουλου στον Διόδωρο επίσης σχετιζόταν με τις Φοίνισσες; βλ. παραπάνω.)

Η σιωπή του Θ. ως προς το θέατρο φαίνεται αντίθετα να είναι ουσιαστική. Πώς μπορούμε να την εξηγήσουμε; Είναι πάντοτε δυσκολότερο να εξηγήσουμε γιατί κάποιο στοιχείο απουσιάζει από ένα κείμενο παρά γιατί υπάρχει στο κείμενο. Εφόσον μιλάμε για ιστορία, η απλούστερη απάντηση στο «γιατί υπάρχει αυτό εκεί;» συνήθως είναι: «γιατί συνέβη». Σε αυτή τη θεωρία όμως υπάρχουν εξαιρέσεις.

Μήπως ο Θ. απέφυγε το θέατρο ως μέρος μιας γενικότερα επιφυλακτικής στάσης του απέναντι στη θρησκεία; Το θέατρο αποτελούσε, ως γνωστόν, εν μέρει θρησκευτική εκδήλωση. Αυτό όμως ισχύει και για τους αθλητικούς αγώνες, τους οποίους ο ιστορικός είναι πρόθυμος να περιγράψει, και μάλιστα μερικές φορές με πλούσιες λεπτομέρειες (βλ. 5.49-50.4).

Ή μήπως θα έπρεπε, όπως συμβαίνει συχνά, να στραφούμε στον Ηρόδοτο και στην αποφασιστικότητα του Θ. να μη γράφει όπως είχε γράψει ο προκάτοχός του για τον Φρύνιχο; Έχουμε υπόψη τα δάκρυα που προκάλεσε η τραγωδία του Φρυνίχου στο ηροδότειο κοινό. Ούτε όμως αυτή η λύση είναι ικανοποιητική. Ο Θ., ο οποίος μπορεί να γράφει «τραγική ιστορία» όταν θέλει, αναφέρει δάκρυα. Το κάνει όμως μόνο δύο φορές, οι οποίες μάλιστα εντοπίζονται σε δύο αράδες στο κεφάλαιο 7.75, όπου περιγράφει την υποχώρηση του ηττημένου αθηναϊκού στρατού από τις Συρακούσες. Ο στρατός, λέει, ήταν γεμάτος δάκρυα, *δάκρυσι πάν τὸ στράτευμα πλησθέν*, παρόλο που είχαν υπομείνει συμφορές υπερβολικά φοβερές για να δακρύνουν, *μείζω ἢ κατὰ δάκρυα*.

Δράμα δεν είναι μόνο η τραγωδία. Υπάρχει επίσης και η κωμωδία, και δεν είναι δύσκολο να δούμε πώς θα μπορούσε το κωμικό στοιχείο να συνδεθεί με τη θουκυδίδεια παρουσίαση του Κλέωνα ή του 411, αν η κωμωδία ήταν πολιτική — και ασφαλώς ήταν.

Ίσως ο Θ. να εκφράζει την πραγματικότητα, και εδώ επιστρέφουμε στην προαναφερθείσα αντίθεση

24. Meister (ό.π., Τμήμα 2 σημ. 4) · Lewis, CAH 6² 123.